

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української мови

на правах рукопису

ПОЛІЩУК Надія Михайлівна

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЛЕКСИКА ПЕРІОДУ УНР

Ю.02.02. - українська мова

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата
філологічних наук

Київ - 1994

AB 29.544

Дисертація є рукописом

Робота виконана в Інституті української мови АН України

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
А.А.Бурачок

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
С.П.Беззенко
кандидат філологічних наук
Т.П.Вакуленко

Провідна організація – Інститут міжнародних відносин при Київському
державному університеті ім. Т.Г. Шевченка.

Захист відбудеться "20" квітня 1994 р. о 10 год.
на засіданні спеціалізованої ради Д.016.28.01 по захисту дисертацій
на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інсти-
туті мовознавства ім. О.О.Потебні АН України.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту мово-
знавства АН України.

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00801684 (R)

Автореферат розіслано

" " _____

1994 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г. СЗЕРОВА

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

У лексикологічних дослідженнях останніх десятиліть простежується виразна тенденція вивчення лексики певних мов або мовних груп як системи. У плані становлення і розвитку таких систем важливе значення надається багатоаспектному дослідженню окремих їх частин – лексико-тематичних груп / далі – ЛТГ /. Ця дисертаційна праця присвячена саме розгляду однієї з таких ЛТГ – дипломатичної лексики сучасної української мови. Хоча для дослідження виокремлено певний часовий відрізок – період УНР / 1917–1921 рр. /, питання становлення, історичного розвитку і функціонування цієї лексичної групи теж не залишаються поза увагою дослідника.

Актуальність теми. Дослідження формування дипломатичної лексики становить науковий інтерес як із чисто лексикологічного погляду, так і з погляду соціолінгвістики, оскільки цей шар лексики тісно пов'язаний із життям держави. На сучасному етапі української державності, налагодження дипломатичних зв'язків України з іншими країнами надзвичайно актуальним є вивчення формування дипломатичної лексики в період УНР як основи сучасної дипломатичної термінології.

Дипломатичній лексиці східнослов'янських мов, починаючи з давньоруської мови, приділена значна увага у працях українських / А.А.Бурячок, В.Й.Горобець, О.П.Лажно, М.Л.Худаш, М.М.Пешак, Ф.Є.Ткач, В.Л.Франчук та ін. /, російських / А.В.Волоскова, Є.М.Іссерлін, А.М.Сабеніна, Ф.П.Сергеев, М.Ф.Сергеева та ін. /, білоруських / А.М.Булика, А.І.Журавскі та ін. / мовознавців, як в історичному її розвитку, так і з погляду сучасного її функціонування. Як правило, вона розглядалася як частина офіційно-ділової лексики. В "Історії української мови" / 1983 / міститься історико-лексикологічний аналіз деяких лексико-тематичних груп дипломатичної лексики / назви осіб, що перебувають на дипломатичній службі, назви документів договірної типу, лексеми міжнародного права та ін. /. Значний інтерес становлять праці досліджуваного періоду, присвячені розглядові тенденцій розвитку окремих шарів лексики української мови / Н.Максимейко, Т.Секунда, А.Семенов, Ю.Яворський /.

Праць, присвячених системній характеристиці української дипломатичної лексики як складової частини словникового складу сучасної літературної мови, немає. Отже, її вивчення дасть можливість глибше зрозуміти процес формування та розвитку спеціальної термінології /в даному випадку дипломатичної / у зв'язку з розвитком мови й суспільства. Аналіз досліджуваного шару української лексичної

системи періоду УНР сприятиме виявленню специфічних особливостей її формування та водночас функціонування української мови цього періоду. Підсумки даної праці становитимуть інтерес не тільки для мовознавців, а й для істориків, юристів, дипломатів та ін. фахівців, тобто її актуальність зумовляється й соціальними потребами.

Об'єктом дослідження є засвідчені дипломатичними матеріалами періоду УНР однослівні й складні найменування, які належать до сфери міжнародного права.

Мета роботи полягає в комплексному аналізі дипломатичної лексики як частини словникового складу української мови періоду УНР.

Завдання дослідження: 1.З'ясувати джерела формування та шляхи поповнення словникового складу дипломатичної мови. 2.Визначити способи творення дипломатичної лексики. 3.З'ясувати, які зміни відбулися в семантиці лексем при формуванні дипломатичної лексики. 4.Розглянути особливості санонімічних рядів дипломатичної лексики та виявити специфіку семантичних змін, які відбуваються під час відбору слів-термінів. 5.Побудувати класифікацію лексем дипломатичної мови за лексико-тематичними групами, у складі яких встановити лексико-семантичні єдності. 6.Проаналізувати дериваційну активність лексем міжнародно-правової сфери, описати їх структурні й семантичні можливості.

Матеріалом дослідження стали дипломатичні документи УНР та ЗУНР /ф. 3696, 3696с., 2592, 1394 /, а також матеріали преси того періоду /газета "Республіка"/, мемуари дипломатів УНР /С.Шульгін, С.Шелухін, А.Лівицький/, правничі словники /1917-1923 рр./, матеріали УНР в екзилі /журнали та часописи: "Дороговказ", "Розбудова нації", "Експлетень", "Річник" /, публікації договорів, угод, декларацій у газетах, журналах сучасного періоду.

Методи дослідження. Спостереження за мовними одиницями та їх класифікація передбачає як основний описовий метод. Під час екскурсів в етимологію слів, висвітленні умов їх запозичення використовуємо порівняльно-історичний метод у діахронічному аспекті. У дослідженні семантичної структури та функціонування дипломатичної лексики застосуємо окремі елементи й компонентного та контекстуально-стилістичного аналізу. В основу розв'язання поставлених завдань було покладено дві принципові вимоги: 1/ вивчати кожне явище в його зв'язку з історією народу-творця й носія мови й 2/ вивчати діалектично, в їх розвитку.

Наукова новизна. Ця дисертаційна робота є першим в українському мовознавстві дослідженням, в якому здійснено системний аналіз української дипломатичної лексики, проведений у генетичному й функціональному аспектах за тематичними та лексико-тематичними групами з залученням великого фактичного матеріалу /у контекстному оточенні при встановленні значень проаналізовано близько 600 однослівних і складних дипломатичних термінів/, описано склад цих лексичних груп, виявлено семантичні зв'язки всередині їх, схарактеризовано способи словотворення аналізованих термінів.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона поглиблює уявлення про характер формування й закономірності розвитку словникового складу української мови, зокрема її терміносистеми, що належить до дипломатичної сфери. Результати дослідження можуть бути використані при написанні узагальнених праць з історичної лексикології української мови, при розробленні теоретичних засад відбору термінологічної лексики в тлумачних словниках української мови.

Практичне застосування. Матеріали дисертаційного дослідження можуть знайти застосування в лексикографічній практиці, у процесі викладання курсів історії української мови, лексики сучасної української мови, читання спецкурсів і проведення спецсемініарів, з історичної та загальної лексикології у вищих навчальних закладах, у роботі лінгвістичних гуртків у вузах і середній школі. Деякі лінгвістичні дослідження можуть стати корисними й для істориків, юристів, дипломатичних працівників - усіх тих, хто вивчає історію народу у зв'язку з історією мови.

На захист внесені такі положення:

1. Українська дипломатична лексика продовжує формуватись як система в період УНР, тому що саме в цей час стала вживатися в усіх сферах міжнародного правового життя України.

2. В українській дипломатичній лексиці періоду УНР вирізняються два шари: питома українська й запозичена. Серед запозичень найчисленнішими є латинські та французькі. Найбільш продуктивними способами творення були морфологічний /головним чином суфіксація, префіксація/ та лексико-семантичний.

3. Важливою особливістю формування дипломатичної лексики була її термінологізація, особливо словосполук, які умовно називають словосполуками термінологічного типу /СТТ/.

4. В українській дипломатичній лексиці розгляданого періоду - в її лексико-тематичних і лексико-семантичних групах з'явилися нові ЛТТ

та СТТ, нова сполучуваність слів, які побутували до того часу, наповнився новим змістом ряд старих лексем.

5. В основі формування дипломатичної лексики лежать з одного боку, народні традиції, а з другого - прагнення до міжнародних стандартів Апробація роботи. Окремі розділи та дисертацію в цілому прорецензовано й обговорено на засіданні відділу лексикології та лексикографії Інституту української мови. За матеріалами дисертації були прочитані доповіді на науковій конференції зі стилістики /Київ, 1992/, на Міжнародній науковій конференції /Ужгород, 1993/ та Міжнародних семантичних читаннях /Івано-Франківськ, 1993/.

Основні положення дисертації викладені в п'яти опублікованих статтях.

Структура дисертації. Праця складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури, покажчика проаналізованих слів та словосполучень.

ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі розкрита актуальність теми дослідження, обґрунтована його новизна, визначена мета й завдання дисертації, її методика, викладено положення, які винесені на захист, подано стислий огляд наявної літератури з цієї теми, характеристики джерел фактичного матеріалу та відзначено теоретичне й практичне значення дисертації.

Результати спостережень подано в дисертації у вигляді історико-лексикологічних етюдів, присвячених однослівним і складним найменуванням явищ, які належать до міжнародно-правової сфери.

У першому розділі - "Джерела формування й шляхи поповнення дипломатичної лексики" - відзначено важливу роль матеріалів УНР та ЗУНР як основи формування дипломатичної лексики періоду 1917-1921 рр.

На підставі аналізу лексичного, морфологічного та фонетичного рівнів окремих лексем обґрунтовано думку про переваги мовної практики носіїв мови південно-східної території України, що лягла в основу формування дипломатичної лексики /посол, кордон, міністр, паспорт/. Новостворені слова та словосполучення характерні для дипломатичних документів ЗУНР становлять лексикографічну цінність /відпоручник, речник, мільдункові картки, переходове свідоцтво/.

У параграфі "Термінологізація лексем і словосполук" описане одне з найпоширеніших джерел формування дипломатичної лексики - термінологізацію лексем та словосполук. Словосполучення термінологічного типу стають термінами у відповідних контекстах. Щодо будови СТТ, то для неї характерне слово-ядро, яке сама по собі/без тексту /

не є терміном і тільки в поєднанні з означенням утворює СТТ / зеприяженні відносини, приятельські відносини, дружні відносини, добросусідські відносини /.

Одним із різновидів термінологізації дипломатичної лексики є утворення термінів для називання конкретних дипломатичних документів. Для цього часто використовується одне зі значень полісемічної лексеми, що в цьому випадку стає терміном: напр., під час підписання договору закріплюються такі дипломатичні терміни: "держава, що бере участь у переговорах", означає державу, яка бере участь у складанні та прийнятті тексту договору; "договірна держава" означає державу, що погодилась на обов'язковість для неї договору незалежно від того, чи набрав договір чинності чи ні; "повноваження" означає документ, який виходить від компетентного органу держави і за допомогою якого одна чи кілька осіб призначається репрезентувати цю державу з метою ведення переговорів, прийняття тексту договору або встановлення його автентичності.

При термінологізації дипломатичної лексики слова повинні були не тільки лексично, а й морфологічно максимально систематичними, здатними до утворення мотивованих похідних термінів, а також бути максимально парадигматичними, співвіднесеними з компонентами свого термінологічного поля, своєї мікротерміносистеми /конферувати, маніфестувати, переговорювати /: "Пан посол успішно конферував у Карлсбаді"; "Урядові партії бояться Антанти і не можуть заманіфестувати свого відношення до України"; "Міністр закордонних справ уже переговорював".

У параграфі "Лексична синонімія – один з аспектів творення дипломатичної лексики" наголошено на тому, що в період УНР існували такі тенденції відбору слів-термінів із синонімічних рядів: а/опертя на народну основу, б/ прагнення до міжнародних стандартів.

Для назви людини, що консультує посла, в лексичі української мови періоду УНР було декілька лексем: радник, порадник, дорадник, аташе. Правничі словники цього періоду наводять ще більш поширений синонімічний ряд: радца, радний, дорадца, давник. Тут наявна тенденція до вживання слів із давньоруською основою: давник, радца, радний. Проте тільки в період УНР відбулося термінологічне розмежування: радник місії, радник при міністрі, військовий аташе. Синонімічний ряд радити, зарядкувати, радувати у дипломатичному мовленні вийшов з активного вжитку.

Досліджуваний матеріал не дозволив встановити послідовність лінгвістичних мотивів по відношенню переваг одного терміна в порівнянні з іншим. Лінгвістичний фактор майже ніколи не був вирішальним в долі рекомендованої лексеми. Вирішальним був комплекс факторів, що включає традиції вживання тої чи іншої лексеми, ступінь її поширеності в спеціальній літературі і практиці, наближеність до міжнародних стандартів.

У параграфі "Лексико-семантичний спосіб творення дипломатичної лексики" зазначено, що для дипломатичної лексики характерне пересмислення семантики слова, а також зміна його семантичних меж. "Методом семантичного інакшення доводилось користуватись тоді, коли прямих значень у загальнонародній мові не було. Це роблено переносуванням назв із змінами семантики чи надаванням їм абстрактного значення" /В. Чапленко/. Наприклад, лексема місія спочатку еквівалась на означення почесного доручення довірній особі. У дипломатичних документах періоду УНР знаходимо такі значення: 1/ місія - назва делегації, що виконує доручення уряду країни; 2/ місія - назва установи; 3/ місія - назва надзвичайної дипломатичної делегації, яку створено тільки на певний час: "Відкриваємо нагально надзвичайні дипломатичні місії в Латвії та Литві"; "Українська Дипломатична Місія від імені свого Уряду складає отримувачі протест перед Високим Урядом Речі Посполитої Польської"; "До будинку місії, що має своє приміщення, прислані надзвичайні додатки" /з листів після УНР/. Під час розширення семантики цього слова змінюється і його стилістичне забарвлення: "Прошу сповістити, що місія Лівницького цілком безрезультатна"; "Керівництво президента України матиме представництву місію, яка стане одним із важливих інструментів для вирішення тих проблем, що існують у відносинах між нашими державами". У першому випадку лексема місія характерна для повсякденного вжитку і має нейтральне звучання, а в другому - надає урочистості, піднесеності.

Формування дипломатичної лексики української мови у досліджуваний період відбувалось не лише шляхом активного поповнення новотворами і запозиченнями, але й за рахунок глибокої перебудови семантичної системи, що виявлялось у виникненні нових уживань і осмислень, розвиткові нових значень слів - як успадкованих з минулого періоду, так і неологізмів. Загальновідомі слова, розширивши свою семантику й набувши нових значень, почали еквівалитися як дипломатичні терміни:

договір - назва дипломатичного акту:" Оригінальний примірник договору зберігається в архіві республіки Болгарії"; протокол - назва церемонії підписання дипломатичних документів:"Міністр повідомив, що в ході візиту відбулося підписання протоколу про політичні консультації між міністерствами закордонних справ Іспанії та України, і це покладе початок підготовці цілої низки угод" ; заява - звернення з певними вимогами до уряду країни:"Заява голів держав-учасниць підписання договору"; візит - поїзка державного діяча однієї країни в іншу:"Чекали на візит Головного Отамана" /з дипломатичних документів/. Для наведених прикладів велику роль відіграє контекст. Контекст, у якому звичайно побутують терміни, більш сприятливий для збереження відомого самостійного значення постійно вживаних слів. У сучасних працях лінгвістів прийнято розрізняти більш загальні семантичні процеси: зву- жання /спеціалізація/ значення, розширення /генералізація/ значення, зміщення /транспозиція/ значення. Виникнення полісемії пов'язується з переносом найменування, що пропонує використання номінативних засобів у новій називній функції, оснований на асоціативному характері мислення. Для дипломатичної лексики характерне звуження або спеціалізація. При цьому слова в дипломатичному контексті "обро- стають" новим значенням, яке міцно за ним закріплюється; напр., про- цедура - певний порядок дій, пов'язаних із дипломатичною діяльніс- тю; протокол - оформлення дипломатичних паперів; аудієнція - зу- стріч з головою уряду. Такі слова часто вживаються з певними діє- словами: підписати протокол, встановити процедуру, виконувати це- ремоніал. Отже, такі лексеми в дипломатичних контекстах стають ЛТТ. Деякі словосполучення стають СТТ тільки в стійких структурних формах: порушення державних прав, принципи поважання суверенітету, давати гарантії, вимагати присутності.

Переносні значення загальноживаних слів із конкретною семанти- кою становили незначну частину семантичних новацій дипломатичної лексики досліджуваного періоду. Перенесення значень, в основі яких лежать явища метафори й метонімії, давало змогу розширювати не лише засоби номінації, а й засоби експресивного вираження /нота Керзона, насенівські паспорти/.

При термінологізації дипломатичної лексики поширеним словом / так званом домінантом / є прикметник офіційний: офіційні зносини, офіційне спростування, офіційне призначення, офіційне визнання. У дипломатичних документах періоду УНР відбулося термінологічне роз-

межування слів офіційний та півофіційний: "Наш протест відноситься до офіційної заяви російського уряду і таких офіційних заяв, які мають підпис Верховного Голови Криленка: "Я хотів би в тій думці вказати на тон деяких півофіційних заяв російського уряду, зроблених проти четвірного союзу, а головне на одне повідомлення петроградського телеграфного агентства, котре вважалося за границею півофіційним російським державним органом" / з листів після УНР /.

Для дипломатичної лексики періоду УНР характерний такий спосіб творення слів, як словоскладання: заява-декларація, анкета-зголошення. Цей спосіб творення вживається для диференціації термінологічних значень: нота-протест - нота, в якій уряд держави висловлює протест проти іншої держави; нота-відповідь - нота, в якій висловлюється відповідь на раніше отриману ноту. При творенні таких словосполук одне зі слів було власне українським, а друге - запозиченим: заява-декларація, отаман-міністр. Деякі з цих словосполук архаїзувались / анкета-зголошення, отаман-міністр /.

У параграфі "Іншомовні запозичення дипломатичної лексики" наголошено, що одним із засобів поповнення дипломатичної лексики є іншомовні запозичення. Найчастіше слова запозичувались із французької мови /близько 45 % / і латинської /близько 32 % /. Це пояснюється тим, що до 18 ст. мовою дипломатичного спілкування в Європі була латинська мова, а пізніше - французька. Ці терміни проникали до української дипломатичної лексики за посередництвом російської та /частіше/ польської мов: кордон, паспорт, ультиматум, нейтралітет.

Другий розділ дисертації "Лексико-семантична диференціація дипломатичної лексики" присвячений аналізу закономірностей розвитку не ізольованих мовних фактів, а певної лексичної підсистеми в цілому, де окремі факти і явища існують у тісному зв'язку та взаємодії. Поділ лексики на лексико-тематичні групи разом з основним матеріалом дисертації дає можливість повніше уявити картину формування тематичних груп української дипломатичної лексики в період УНР.

Більшість праць українських мовознавців / А.А.Буричок, Ф.С.Трач, М.Л.Худаш, О.П.Ляхно / мають одну спільну рису: дослідження в них проєдились шляхом вичленування дипломатичного шару лексики чи окремих слів дипломатичного характеру з загального словникового складу мови, тобто досліджувався склад дипломатичної лексики як певної

системи, відмежованої від загальнонародної мови. Такий метод дослідження виправдовувався тим, що таким шляхом можна досягти великої глибини аналізу конкретної групи лексики /в даному випадку дипломатичної/. Проте чітко окресленої межі між загальнонаціональною лексикою й системою професійної /дипломатичної/ мови немає. Особливо така тенденція характерна для періоду становлення дипломатичної лексики, яким був період УНР. Для того, щоб відтворити картину формування дипломатичної лексики, подаємо якнайбільший обсяг досліджуваного матеріалу. Враховуючи наявний матеріал, мету дослідження, критерії виділення ЛТГ, виділяємо такі лексико-тематичні групи:

1/ назви дипломатичних осіб, що перебувають на дипломатичній службі: посол, консул, легат, радник, аташе, драгоман, кур'єр, митник та ін.; 3/ назви дипломатичних документів: грамота, віза, лист, обіцянка, паспорт та ін.; 3/ лексика дипломатичного етикету: Ваша Величність, пан, Головний Отаман, Диктатор ЗУНР та ін.; 5/ лексика на позначення дипломатичних установ: посольство, консульство, Український Генеральний Консулят та ін.; 5/ лексика сфери міжнародних відносин: мир, перемир'я, ультиматум, нейтралітет та ін.

Теоретично номінації на означення осіб дипломатичної служби йшли переважно з руслі міжнародних стандартів /амбасадер, кур'єр, аташе/, хоч водночас структура тяжіла до давньоруських традицій /гонець, радник/. Були спроби термінологізувати й свої давні українські слова /відпоручник, речник, довірник/.

У документах ЗУНР зафіксований синонім до терміна посол - відпоручник. Етимологію цього слова подає тільки словник І.Огієнка, який свідчить, що слово відпоручник, часто вживане в Західній Україні подібне з німецьким словом *Sendbote* і польським *emisar* і означає "заступник, представник, посланець, посол": "Отримали розпорядок Диктатора ЗУНР п.Б.Петрушевича з дня 26 липня про виплату надзвичайного додатку відпоручником при Віденським посольстві ЗУНР". Лексема відпоручник закріпилась тільки в мові діаспори. Термін посол, що був синонімом до відпоручник, у документах ЗУНР вживався в значенні депутата: "Зустрічали посла сейму пана Загайкевича" /з листів послів ЗУНР/. Це свідчить про намагання створити свій термін, причому відмінний від російського. Проте ця лексема в сучасній дипломатичній лексиці не збереглася.

Назви дипломатичних штатів УНР і ЗУНР відзначалися варіативністю; пор.: деф, референт /ЗУНР/ і урядовець, радник /УНР/.

Перша група тяжіла до західних тенденцій, друга - ґрунтувалася на народній основі. Частина слів на позначення осіб, що перебувають на дипломатичній службі, змінювала семантику або детермінологізувалася /гонець, шаф, ребарент/.

У параграфі "Лексика на позначення дипломатичних документів" проаналізовані назви дипломатичних документів/ грамота, лист, письмо, цидулка, грамотка, паспорт, віза, меморіал, мемуар, депеша, пакет/ і слова, пов'язані з оформленням паперів у дипломатичній практиці /інструкція, правильник, комунікат, обіжник, залучник, прилоги/.

У дипломатичних документах УНР в утворенні номінацій письмових актів типу "прикметник+іменник" була продуктивною лексема лист: охоронний лист, привітний лист, інформаційний лист, діловий лист, службовий лист. У сучасній дипломатичній практиці як терміни еживаються складні номінації: вірчі грамоти, відкличні грамоти, ратифікаційні грамоти. Словосполука впровадуючі грамоти, поширена в документах ЗУНР і еживана як синонім до вірчі грамоти, вийшла з активного ежитку.

У дипломатичному мовленні періоду УНР слова меморіал, мемуар, депеша, пакет уживались як синоніми у значенні "документ, що містить інформацію теперішнього часу" й уживались паралельно: "Дуже великий меморіал вручили галицькі делегати в Лізі Націй у Берліні"; "Цей мемуар збудований на юридично державних доказах того, що сучасний уряд є легальний Уряд України, до того ж прямиий спадкоємець всіх фондів, залишених Скоропадським"; "Цей меморіал знаходиться в руках однієї з комісій Ліги і - як вважають з кругів галицького уряду - має за собою прихильну опінію більшості членів Ліги"/ з листів послі УНР". У сучасному мовленні ці слова функціонують з іншим значенням.

До слова віза як синоніми використовували лексеми: переходове свідоцтво, мелдункові картки, анкета-зголошення. Проте всі вони не закріпилися в дипломатичній практиці.

Найчастіше в дипломатичному діловому мовленні в період УНР оформлялися такі документи: обіжник, внесок, комунікат, прилоги, залуч, залучник. Лексема обіжник /синонім циркуляр/ запозичена з чеської мови oběžník : "Відправили обіжник до Кам'яця з дипломатичним кур'єром Гітченком". Лексема внесок /синонім додаток/ утворена від слова вносити: "Згідно резолюції п. Головного Отамана військ

УНР має за честь надіслати внесок президента ЗУНР. Лексема залучник /синонім доплаток/ утворена від слова залучати: "Просим його взяти з собою залучем письма. І не маю намір зробити перекладів французьких залучників" /з листів послів УНР".

Отже, слова внесок, залучник, залуч, що виникли на українському ґрунті, в українському дипломатичному мовленні не закріпилися, натомість дуже активні в мові діаспори: передаю залучники, додасмо внесок, отримали обіжники "Дорогоєказ", 1968/.

Назвам дипломатичних документів договірною типу присвячений один із параграфів розділу. Зокрема зазначено, що на ранньому етапі давньоруської дипломатії родове поняття "договір" передавалось в основному терміном радъ. У загальному значенні із середини XVI ст. з ним конкурує синонім постановление. У період УНР слово договір набуває активного вжитку й термінологізується: предліментарний /попередній/ договір, доплатковий договір, мировий договір. Паралельно вживаються лексеми: трактат, пакт, інструмент, конвенція, декларація, угода.

Для дипломатії характерні правила, які, не будучи юридично обов'язковими, застосовуються в міжнародній практиці внаслідок їх практичної зручності на засадах взаємності чи за бажанням держави, що їх застосовує. У параграфі "Лексика на позначення дипломатичного етикету" описано лексику не тільки міжнародних стандартів у сфері дипломатичного етикету, а й особливості українських традицій у дипломатичних етикетних формулах: "Дорожду до Вашого ласкавого відома"; "Отсим засвідчую свою ширю повагу" /з листів послів УНР/.

Порядок виконання посольських обов'язків в часи Київської Русі відрізнявся від грецького: слов'яни обмінювались усіма повідомленнями - "речью", греки всі дипломатичні відносини здійснювали за допомогою грамот. У російській дипломатичній мові: в XVI ст. склався ряд однослівних термінів і термінологічних словосполучень для позначення понять, пов'язаних із дипломатичним етикетом, посольським церемоніалом. Українська дипломатія часів Богдана Хмельницького для дипломатичних відносин використовувала переважно листи. Проте лексеми для позначення дипломатичного етикету почали вживатися з XV ст.: аудієнція, коплімент, куртуазія, церемонія, етикета, чемності. Так, наприклад, листи починалися такими компліментами: "Богдан Хмельницький! Ієтман Воєска Запорозького доброго здоровля й шасливого посоекеня в дальшій вькъ от гда бга кичит и поклон отдаст".

У період УНР існувала тенденція до створення своїх національних термінів на позначення понять дипломатичного етикету. Наприклад, до слова візит еквівалент синонім відвідини, до слова аудієнція - прийняття, до слова раут - прийом: "Відвідини бразильського амбасадора"; "Відбувся прийом-раут Відпоручника Диктатора"; "Чакаємо на поперевде повідомлення про прийняття нашого посла"/з листів послів УНР/.

Найбільш поширеними у період УНР були звертання пан і добродій. Перше з них характерне для вклатку під час урочистих подій, друге використовувалось переважно в повсякденному житті. При цих словах найчастіше виступали прикметникові означення високодостойний, високоповажаний, вельмишановний, високоповажний: "Вельмишановний пане посол! Міністерство має за честь звернути рігнчасно Вашу вельмишановний пане посол, увагу про недопустимість повідомлення про такі справи телеграфом"; "До високоповажаного пана друга Степана Смаль-Стоцького, представника ЗУНР "; "До високодостойного пана відпоручника президента Галицької Республіки у Відні"/з листів послів ЗУНР/. До осіб духовного сану використовували звертання Ваша Ексцеленціє: "Ваша Ексцеленціє! Делегація уряду Польської Речі Посполитої підписала постого жостня 1920 року прелімінарії мирового договору"/з листів послів УНР/. Як відомо, у державах колишнього соціалістичного табору під час зертання один до одного використовували слово товариш. Викання цього слова в часи Богдана Хмельницького та в період УНР було дещо відмінним. У писемних джерелах часів козаччини воно за-свідчене зі значенням "члена конкретного колективу". У документах УНР це слово еквівалось із значенням "заступник": "Призначити тове-ришом Міністра закордонних справ п.Темницького". У сучасному дипло-матичному мовленні закріпились звертання пан, пані, панове. До голо-логи держави за міжнародним дипломатичним стандартом звертається Ваша високість.

До назв дипломатичного етикету належать і назви керівників дер-жави. У період УНР уживались такі назви: Гетьман, Головний Отаман, Диктатор, Президент: "Високоповажаний п. Головний Отамане! Симоне Ва-сильсьвечу! У допосення мого комуніката із третього жостня 1919 року передаю через радника англійської місії Реченівського слідую-чий звіт"/з листів послів УНР/. У теоренні цих номінацій спосте-рігається тенденція поєднання питому українських і "загальноєвропей-ських" назв; пор.: Отаман-Міністр /керіжник міністерства/, Кох охо-

рони Республіканського Ладу /жандармерія/.

Для назв дипломатичних установ уживались такі словосполучення: Відомство Закордонних Справ, Департамент Чужеземних Зносин, Міністерство Закордонних Справ: "Департамент Чужеземних Зносин віднісся окремими відношеннями до наших дипломатичних представників за кордоном і доручив їм нотифікувати це урядом, при яких їх акредитовано".

Цікавим є функціонування двох таких лексем, як заступництво і представництво. У матеріалах ЗУНР вживалося слово заступництво: "Рішенням з 30 квітня с. р. Висока Диктатура після порозуміння з секретаріатом УНР вирішила, що подвійні закордонні заступництва УНР та ЗУНР мають бути усунені". У матеріалах УНР знаходимо лексему представництво: "Берлінське представництво було повідомлено відносно кур'єрських посвідчень". Лексема заступництво, як свідчить "Етимолого-семантичний словник української мови" І.Огієнка /1978/, утворена за аналогією до російського представительство. У сучасній літературній мові це слово розширило свою семантику й до певної міри детермінологізувалося.

Для позначення міжнародних дипломатичних установ, як періоду УНР, так і сучасного дипломатичного мовлення, характерне вживання багаточленних словосполук: Український Генеральний Консулат, Консульська Агентура Української Держави, Федерация міністерств закордонних справ, Генеральна Асамблея ООН, Генеральний секретаріат ООН. Як правило, такого типу назви в період УНР писали з великої літери.

У параграфі "Лексика сфери міжнародних відносин" описані назви, пов'язані з поняттями "миру" та "війни".

Одні лексеми на позначення сфери міжнародних відносин збереглися з давніх часів: мир, війна, перемир'я, інші були запозичені з іноземних мов, найчастіше з латинської: ультиматум, нейтралітет, контрибуція. При трансформації деякі зі слів іншомовного походження фонетично видозмінювались: нейтралітет, нейтралітет. Разом із тим і деякі давні українські слова в період УНР мали різні фонетичні варіанти: перемир'я, перемир'є. Часто запозичені лексеми вживались в атрибутивно-субстантивованих словосполученнях: російська інтервенція, більшовицька інтервенція, мілітарна інтервенція.

Аналіз української дипломатичної лексики періоду /1917-1921/, дає можливість зробити такі висновки:

Українська мова періоду УНР мала всі необхідні засоби /лексичні, морфологічні, синтаксичні/, щоб обслуговувати міждержавне спілкування

та діяльність дипломатичних служб. Незважаючи на короткий час /1917-1921 рр./, дипломатична лексика української мови функціонувала як система, хоч не в усіх своїх частинах завершена. У процесі її становлення в ній сформувались мікросистеми, тобто лексико-тематичні об'єднання, що постійно поповнювались новими засобами вираження понять дипломатичної сфери.

При термінологізації дипломатичної лексики важливим чинником була здатність лексем утворювати різні морфологічні структури /конференція - конференцій, конферувати, переговори - переговорувати, віза - візувати/, причому ці утворення зберігають термінологізований характер. Найчастіше термінологізувалися не окремі слова, а словосполучки термінологічного типу /запозичені відносини, підписання протоколу/.

Наявність поширених синонімічних рядів свідчить, з одного боку, про багаті семантико-словотвірчі можливості української мови в офіційно-діловій сфері, а з другого - про неунормованість мови в період УНР. Вирішальним фактором при виборі тієї чи іншої лексики була традиційність уживання, ступінь поширеності, наближеність до міжнародних стандартів: пор. посол /відпоручник, речник./, візит /відвідини./, аташе /довірник, радний./, ультиматум /умовини./ Про народну основу так званих "кованих слів" свідчать неологізми того часу, тобто термінологізовані лексеми /відпоручник, відвідини, умовини/.

У дипломатичній мові періоду УНР вирізняється значна кількість лексем іншомовного походження /з латинської, французької, німецької та ін. мов/. Переважна більшість слів латинського походження /латинська мова була офіційною мовою міжнародних відносин до XVIII ст./ усталась в українській дипломатичній мові ще за часів Богдана Хмельницького, а на початку ХХ ст. належала до інтернаціональної лексики. У період УНР лексеми іншомовного походження /за лінгвістичною термінологією того часу - "запозички"/ проникали до української дипломатичної лексики за посередництвом російської та польської мов.

Образне вживання деяких слів та словосполучень у дипломатичних документах періоду УНР найбільш характерне для нот /у цей час ноти мали ознаки публіцистичного стилю/: звертаємось до Високого Уряду, Латвія розв'язує нам руки. Метонімічні перенесення назв осіб, урядів, відомств уживались у дипломатичному листуванні /як в офіційному, так і приватному/: нота Керзона, нансенівські паспорти.

Дипломатична лексика досліджуваного періоду становить складну й багатогранну систему з розмаїтими зв'язками різних лексико-тематичних груп. ЛТГ дипломатичної лексики в період УНР проходять етап становлення.

Творення номінацій на позначення осіб дипломатичної служби йшло переважно в руслі міжнародних стандартів /аташе, посол, кур'єр/, але разом із тим структура тяжіла до давньоруських традицій /гонець, радник/ . Термінологізація назв дипломатичних штатів УНР і ЗУНР відзначалась варіативністю /пор.: шеф, референт/ЗУНР/ і урядовець, радник/УНР/. Для назв ЗУНР характерне тяжіння до західних тенденцій, а назв УНР - прагнення до народного підґрунтя. У період УНР відбулося термінологічне розмежування лексем дипломатичної практики /посол і досланик, аташе і радник/.

Лексеми на позначення дипломатичних установ виникали як на українському ґрунті /представництво, заступництво/, так і шляхом запозичень /референтура, агентура, амбасада/ . Найбільш уживаними були терміносполучки /консульське агентство, Генеральний Консулят, дипломатична референтура/ . Деякі лексеми цього типу розширили семантику /місія, представництво/, а такі, як експозитура, референтура, вийшли з активного вжитку. Часто одні й ті самі лексеми еквівалились і для позначення установ і для назв організацій /місія, представництво, амбасада/.

Аналіз лексики ділових документів досліджуваного періоду показав, що для назв документів використовувались як іншомовні запозичення /комунікат, мемуар/, так і українські за походженням лексеми /правильник, внесок/ . Намагання еквівалентно українські назви зумовило появу подвійних термінів: анкета-зголошення, заява-декларація. Частина слів то зужувала свою семантику /меморіал, грамота/, то розширювала /пакет, мемуар/.

При оформленні дипломатичного листування використовувались традиційні зачини-звертання, зокрема до керівників держав. Традиційно еквівалились компліменти /за Віденською конвенцією затверджені міжнародні стандарти/ : доводжу до Вашого відома, прийміть висловлювання глибокої поваги. У період УНР в українському дипломатичному мовленні закріпились звертання пан, пані, панове.

Для назв керівників держав, урядових осіб поряд із інтернаціональними /президент, міністр/ використовувались назви, характерні ще для

Запорізької Січі /Гетьман, Головний Отаман, Отаман-Міністр/. Подібні СТТ використовувались й для новостворених організацій і установ /Кох Схорони Республіканського Ладу/, Гайдамацький Кош Слобідської України /в'їсько/.

ЛТГ дипломатичної лексики розвивались і формувались нерівномірно, під впливом екстралінгвістичних та інтралінгвістичних чинників. Найбільш усталеними були ЛТГ на позначення міжнародних відносин та назв сфери дипломатичної діяльності. У стадії становлення перебували ЛТГ-назви осіб, пов'язаних із дипломатичною діяльністю, назви установ і організацій.

За матеріалами дисертації опубліковані такі праці:

1. Семантичні чинники творення дипломатичної лексики періоду УНР // Матеріали міжнародної конференції "Семантика слова і тексту". - Івано-Франківськ, 1993. - Ч. I. - С. 238-239.

2. Лексичні синоніми - один із аспектів творення дипломатичної лексики // Мовознавство. - 1993. № 6. - С. 72-78.

3. Лексико-семантичний спосіб творення дипломатичної лексики періоду УНР // Матеріали міжвузівської наукової конференції "Актуальні проблеми сучасного словотвору". - Тернопіль, 1994. - С.

4. Основні тенденції формування української дипломатичної лексики періоду 1917-1921 рр. /за матеріалами УНР та ЗУНР/ // Матеріали міжнародної конференції "Культура Карпат: традиції та сучасність". - Ужгород. - 1994 /в друку/.

5. З історії звертань пан, товариш, добродій // Культура слова, 1994, № 46 /в друку/.

Підписано до друку 9.03.94р. Формат 60x84/16

Папір офсетний. Умовн.-друк. аркуш, 06.-вид. аркуш 01.

Тираж 100. Замовл. 139.

Поліграф. дільн. Інституту електродинаміки АН України,
252680, Київ-57, проспект Перемоги, 56

461153

AB 29.544

AB 29.544